

Наталія Полонська-Василенко: від дослідника Новоросії до історика Південної України

В українському історіографічному просторі за останні десятиріччя спадщина Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко привертала увагу багатьох істориків. Про неї були написані монографії, безліч статей, складені покажчики архівних матеріалів, в кількох дисертаційних дослідженнях розглянуті життєвий та науковий шлях, аналізувався доробок цієї непересічної жінки-історика¹.

Одним з потужних пластів, що набув особливої актуальності для цілого ряду дослідників у 1990-2000-і, став доробок Наталії Дмитрівни з історії регіону, вивченню якого вчена присвятила багато років. Мова йде про регіон, назва якого з ХІХ століття не один раз змінювалась в історіографічній традиції: Новоросія, Новоросійський край, Степова Україна, Полуднева Україна, Південна Україна, Північне Причорномор'я, знов-таки Південна і Степова Україна... Звичайно, вживання тієї чи іншої назви для позначення величезного степового краю (що охоплював в ХІХ столітті землі як мінімум трьох губерній Російської імперії: Херсонської, Миколаївської та Таврійської) варіювалось в залежності від кількох історіографічних критеріїв: 1) ментально-географічного сприйняття простору та відповідної локалізації кордонів південного краю; 2) геополітичного сприйняття та відповідної конструкції минулого краю; 3) історіографічної традиції вивчення краю на той чи інший час.

Беззаперечно історіографічний процес детермінував і провокував появу нових підходів і напрямів в історичних дослідженнях південних теренів сучасної України. Дослідникам доводилось змінювати усталені визначення, поняття, попередні концепції, а інколи й кардинально переосмислювати схеми і бачення картини минулого. Вивчення того як це відбувалось, залишається актуальним питанням для сучасної історіографії та історичної регіоналістики. Особливо це стосується історіографії Південної (Степової) України та спадщини багатьох її знакових дослідників: починаючи від А. Скальковського, Д. Яворницького, В. Біднова, продовжуючи Д. Багалієм, Є.Загоровським, власне це стосується самої Н. Полонської (з 1923 р. – Полонської-Василенко), С. Борового,

О. Дружиніної... Перелік звісно неповний, але багатьом дослідникам, науковим студії яких припали на кінець ХІХ та бурхливе ХХ століття, доводилось в тій чи іншій мірі стикатися і вирішувати історіософські проблеми, пов'язані з конкретним предметом їх розшуків. До певної міри це був процес ідентифікації власної позиції, її співставлення або протиставлення пануючому (поширеному) у відповідний період дискурсу. В цьому відношенні спадщина Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко становить неабиякий науковий інтерес.

Початок наукової діяльності Н.Д. Полонської припав на період її навчання на історико-філологічному відділенні Київських Вищих жіночих курсів (1907-1911 рр.). Одним із головних чинників залучення студентки до наукових студій стала її дослідницька робота під керівництвом професора М.В. Довнар-Запольського (1867-1934). Під впливом цього історика, який схилився до позитивізму і документалізму, економічного матеріалізму, випрацьовувалася характерна дослідницька методика молодшої вченої².

По отриманню в травні 1913 року диплому історико-філологічного факультету Київського університету, Н.Д. Полонська приймає рішення скласти магістерські іспити. Обрана тема магістерської дисертації в майбутньому переросла в один із головних напрямів її наукових студій. У своїх спогадах на еміграції історик зазначала, що М.В. Довнар-Запольський давав своїм учням теми переважно з російської історії і направляв до московських архівів, бо в останніх сам багато працював і добре їх знав³. На схилі років вона дещо тенденційно згадувала, що її вчитель мало цікавився і не знав українських архівів. Але поняття “українського архіву” як зібрання джерел до української національної історії – уявлення, що було сформоване значно пізніше і перенесене дослідницею на ранній період своєї творчості. Майже принциповою у спогадах Н.Д. Полонської-Василенко постає її відмова від теми з “московської”, тобто російської історії, обґрунтована тим, що вже тоді її інтереси все більш оформлювалися в бік історії України. Але саме в ті часи Н.Д. Полонська видала ґрунтовний “Историко-культурный атлас по русской истории...” (1913 р.)⁴, розмовляла, вела листування і публікувалася виключно російською мовою.

М.В. Довнар-Запольський пропонував дві теми: одна з них передбачала розробку частини Румянцевського опису, до чого вже

був долучений учень професора, згодом відомий історик-архівіст В.О. Романовський. Н.Д. Полонська не пристала до цієї теми, при тому, що основна робота з джерелами зосередилась би в Київському архіві давніх актів, а тематика була б безпосередньо пов'язана з історією Малоросії (України). Натомість її тему було визначено як “Діяльність Потьомкіна на Південній Україні (Малоросії за термінологією того часу)”⁵. Очевидна і неточність назви, і скоріш редакторська помилка щодо визначення Південної України як Малоросії замість Новоросії. Але фактично, на ті часи це означало розроблення широкої теми – “Г.О. Потьомкін у Південній Росії”.

Проведений аналіз чернеток, підготовчих матеріалів⁶, які встигли зібрати вчена впродовж 1913-18 рр., листування під час студіювання даної проблеми⁷ підтверджує висновки В.І. Ульяновського та І.В. Верби. У цей час дослідниця не виокремлювала історію України, точніше історію і культуру Малоросії, сприймала її в річищі російської історії. Вона мислила і писала в контексті загальноросійської історіографії. І в цьому відношенні є чимало спільних паралелей з творчістю її колеги, одеського історика Євгена Олександровича Загоровського (1885-1938)⁸. Архівні матеріали Н.Д. Полонської свідчать, що серед авторів, яких історик тоді найбільше конспектувала і, припускаємо, найретельніше вивчала, бачимо праці О. Брікнера, В. Більбасова, К. Валішевського, А. Скальковського, М. Державіна, Ф. Лашкова, С. Шмідта, роботу Д.Багалія 1887 року, чисельні археографічні публікації в ЗООИД, ЛЕУАК, ИТУАК, матеріали “Русской старины” та “Русского архива”, Збірника Російського імператорського історичного товариства⁹ – тобто пласт, який створювався в контексті дискурсу «історія Новоросійського краю», – історія Новоросії та Тавриди, історія краю в контексті його урядової колонізації та діяльності перших персон, правителів.

Вчена не була істориком, що вивчає край, в якому живе, тому «осягнення» історії Новоросії відбувалося переважно під впливом тодішніх академічних історіографічних реалій, що панували в її київському науковому середовищі. А ознайомлення з тодішньою історіографією проблеми (залишилось безліч виписок вченої, але без аналітичних узагальнень) та перебіг архівної евристики визначили на початковому етапі студій вченої досить характерне сприйняття минулого краю. Новоросійський край для Н. Полонської був плацдармом, на фоні якого розгорнулася діяльність Г.О. Потьомкіна. За

критичним і сміливим намаганням реконструювати діяльність князя в Новоросії¹⁰ спроб переглянути дискурс в цілому на той час у дослідниці не виникало. Архівна евристика вченої на магістерському етапі охопила Лефортовський та Архів Міністерства закордонних справ (сьогодні – фонди РДВІА, Москва)¹¹, неупорядкований архів Катеринославського губернського правління (1914 р.). Тоді ж поради, вказівки, зв'язки В. Біднова в губернському правлінні, постійні розмови про період, який тільки-но розпочала вивчати Н.Д. Полонська, значно сприяли її студіям та допомагали краще зорієнтуватися в архівних матеріалах. Водночас, у пізнішому листі Н.Д. Полонської до батьків від 29 жовтня 1916 року із Сімферополя зустрічаємо цікаву фразу: “Вот и верно, что у МВ [М.В. Довнар-Запольского] особое чутье в выборе темы – как я была разочарована результатами поездки в Екатеринослав – и как он прав, убедя меня не менять тему...”¹². Незадоволення вченої вочевидь спричинило те, що оглянутий матеріал не дав яскравого висвітлення персоні Г.О. Потьомкіна, натомість вчена потонула в матеріалах місцевих адміністративних установ, у документах тієї державно-адміністративної системи, через яку Г.О. Потьомкін якраз і провадив своє управління краєм, та за якою вже не так безпосередньо проступала особистість князя. Н.Д. Полонська, маючи протекцію губернатора, дістала згоду щодо організації пересилки потрібних їй справ до Київського відділу Імператорського військово-історичного товариства, дійсним членом якого був її батько – генерал-майор Д.П. Меньшов¹³. На основі роботи з джерелами Катеринославських архівів вчена розпочала свої наукові студії переважно над соціально-економічною історією Новоросійського краю, історії краю за доби Г.О. Потьомкіна.

Майже чотирьохмісячна евристика Н.Д. Полонської в архівах Сімферополя 1916 року¹⁴ перетворилась на етап, що наклав відбиток на формування методики роботи дослідниці з джерелами, позначився появою перших історичних розвідок з історії південного краю, супроводжувався входженням Н.Д. Полонської до кола тодішніх дослідників історії Тавриди. В Ялті вона консультувалася з відомим знавцем історії Криму О.Л. Бертье-Делагардом. Виключне значення відіграло знайомство з сімферопольським вченим, організатором історичного кримознавства – А.І. Маркевичем (1855-1942), а також з Ф.Ф. Лашковим (1858-1917)¹⁵.

Паралельно з роботою в архівних відділах Таврійського губерн-

ського правління, Н.Д. Полонська починає опрацювати архів Управління державного майна. У листах цей період дослідниця визначає як час “відкриттів”: вона відшукує три книги ордерів Г.О. Потьомкіна, частина з яких неопублікована. Згодом, в обох архівах було віднайдено понад сотню неопублікованих ордерів. Дослідниця усвідомлювала і важливість своїх знахідок, і перспективу їх подальшої публікації. “Я ніколи не підозревала, що тут такої цінний матеріал – и никем не тронутый! Книгу можно уже писать – и будет не чета Атласу [видання Н.Д. Полонської 1913-1915 рр.]. А прибавить Московский, Херсонский и Одесский архивы!... Мне часто не верится, что в моем распоряжении такие ценные данные...”¹⁶.

На засіданнях ТУАК Н.Д. Полонська виступає із 40-хвилинною доповіддю “Начало русской колонизации в Тавриде после присоединения ея к России”, в якій подає віднайдені відомості по “руській” та іноземній колонізації за доби Г.О. Потьомкіна, робить архівний огляд зі своєї теми дослідження, проголошує за віднайденими нею джерелами повідомлення “Заботы князя Потемкина о садовой и виноградной культуре в Крыму”¹⁷. Нові доповіді про розкопки в Сімеїзі та “О соляном промысле в Крыму в первое десятилетие по присоединении Крыма” (31 жовтня 1916 р.) проголошуються на засіданнях ТУАК, Таврійського православного релігійно-філософського гуртка, Жіночого клубу¹⁸. Історик приймає участь в обговоренні плану перевидання усіх ордерів Г.О. Потьомкіна, причому кандидатура Н.Д. Полонської розглядається як одного з обов’язкових упорядників, автора вступної статті до публікацій. Очевидно, що саме запевнятисть архівних розшуків Н.Д. Полонської спричинила обговорення проекту серед членів товариства і взагалі пожвавлення місцевого наукового та світського життя. Історик не без іронії зазначала, що стала в Сімферополі “важливою персоною”, “знаменитим вченим і дослідником епохи Потьомкіна”¹⁹. У цей час вона вирішує охопити матеріали ще й по періоду П.О. Зубова, тобто за 1792-1796 роки, планує написати цілу книгу²⁰.

Листуючись з М.В. Довнар-Запольським, Н.Д. Полонська звітувала про просування роботи, вирішувала питання про можливе обмеження територіальних рамок магістерської лише Таврійською областю, водночас шкодуючи, що так залишиться незадіяним зібраний матеріал по Новоросії. Підкреслюємо, що ні в перших розві-

дках, ні в листуванні вченої ми не знайдемо згадок про запорожців як мешканців і перших насельників краю, як і не було спроб співвіднести історію Новоросії з історією українського народу, уявлення її цілком вкладалися в тодішній загальноімперський дискурс «історія Новоросійського краю».

За чотири місяці в Криму дослідниця опрацювала значні архівні зібрання: Таврійського губернського правління (відділи канцелярії правителя області, відділ межової експедиції), Управління держмайна, казенної палати, депутатських зборів. Невдовзі матеріали, здобуті в Сімферополі, були представлені у двох працях, доповнених публікаціями джерел: “Одно из культурных начинаний Вольного Экономического Общества” та “Первые десять лет Симферополя”²¹. В останній історик намагалася показати зрушення в соціальному та національному складі міста, специфіку заселення нового Сімферополя, його зовнішній вигляд по перших порах.

Наукові студії в архівах і бібліотеках тривали, але на початку 1917 року Н.Д. Полонська змушена була повернутися з Москви через нестабільність політичної ситуації²². Згодом через бурхливі 1917-й-1918-й роки, втрату батька і матері, концентрацію сил на організації роботи Археологічного інституту в Києві, реорганізацію вищої освіти у 1920 р. і втрату університетської посади, особисті скрутні матеріальні обставини, вчена змушена була припинити свої магістерські студії.

Відновила Н.Д. Полонська-Василенко свою наукову діяльність у середині 1920-х років, за часів формування історіографічної ситуації, кардинально відмінної від попередньої. Змінювалося середовище та умови існування науки. Бурхливі події Української революції 1917-1920-х років, державотворчі процеси спричинили нові явища в суспільно-політичному житті України, сприяли формуванню національної і державницької свідомості українців. Принципове значення мало заснування у 1918 році ВУАН та організація історико-філологічного відділу. Останній перетворився на центр історичних досліджень та осередок формування традицій національної історіографії. Разом з тим, утвердження радянської влади визначило той шлях, яким у подальшому розвивалась українська історична наука, – поступове одержавлення, політизація та ідеологізація науки, нехтування попередніми традиціями, розрив зі світовою наукою, застосування репресивних заходів щодо вчених, поступове насадження марксизму-ленінізму²³. Ці процеси не охо-

дили стороною жодного вченого, так чи інакше, інколи трагічно, позначалися на його житті, визначаючи принципову трансформацію історичних досліджень.

Для Н.Д. Полонської-Василенко перша половина 1920-х років залишалась вкрай напруженим часом з огляду на втрату роботи, звільнення з деяких посад як дружини заарештованого у 1924 році М.П. Василенка. Скрутні 1923-1924 роки позначилися невпинною боротьбою вченої за долю чоловіка, за власну квартиру, за саму можливість продовжити наукове життя. Зрештою, в січні 1925 року вдалося влаштуватися на роботу до Київського центрального архіву давніх актів²⁴, одночасно отримати посаду наукового співробітника для окремих доручень історико-філологічного відділу ВУАН. Останнє надавало можливість як поновити власні студії і реалізуватися за фахом, так і включитися до академічного наукового життя.

На середину 1920-х років Н.Д. Полонська-Василенко цілком розуміла, що дисертація по Г.О. Потьомкіну в її первісному задумі не відповідає «запитам» тодішньої української історіографії. За нових історіографічних реалій вчена використала зібраний архівний матеріал в іншому напрямі і обрала предметом вивчення колонізацію запорозьких земель²⁵. Цей момент можна вважати ключовим для дослідниці і питання як відбувався перехід з однієї історіографічної парадигми до іншої, залишається складно вловимим для творчості історика, відомого на сьогодні виключно як «видатного українського». Чи це було суто прагматичне визначення нової провідної лінії розгляду історії степового краю, чи пробудження того «коріння ідентичності», що дозволило повністю переглянути бачення історії, сформоване у часи магістерських студій? Наскільки органічним був цей перехід для самої Н.Д. Полонської-Василенко відповісти важко, бо історіографічні джерела не містять прямої відповіді на це питання. Припускаємо, що це було поєднання саме прагматичного бажання повернутися до науки та впливів тодішнього українського наукового середовища (в першу чергу її ж чоловіка), що в сумі призвело до характерних творчих метаморфоз і поступового включення до іншої історіографічної традиції.

Наукове переосмислення, зрештою поступова «адаптація» через власні публікації до нового дискурсу (наскільки легко це давалось дослідниці?) у Н.Д. Полонської-Василенко мали досить характерне забарвлення. Роботи історика, що вийшли протягом др.п. 1920-х –

поч. 1930-х рр.²⁶ цілком дозволяють віднести вчену до кола дослідників, які на той час сприяли розвитку дискурсу «історія Полудневої / Степової України». Концептуально цей дискурс цілком вписувався в схему українського гранд-нарративу за М.С. Грушевським, відповідно історіософське його навантаження висувало в авангард проблеми українського етносу, української колонізації степового порубіжжя. В цьому контексті поставала і історія запорозького козацтва у XVIII столітті, і звичайно, що роль російського уряду і оцінки його колонізаційної політики були відмінними від тих, що панували в загальноімперському історіографічному просторі кінця XIX – початку XX століття.

Вже влітку 1925 року у звіті до Історико-філологічного відділу ВУАН Н.Д. Полонська-Василенко подала схему підготовленої роботи з історії втинання земельних і політичних прав запорожців доби Нової Січі, а на засіданнях відділу історик виступала з доповідями про «Останні часи Запорозжя», про сербську та грецьку колонізацію Степової України і Тавриди у XVIII столітті²⁷. В цей час вчена переходить на нове для неї позначення того історичного обшину, який вивчає. Показово, що поруч із традиційним для неї позначенням того, що вона вивчала раніше – «Новоросійський край за часів Г.Потьомкіна» – в дужках вона пише «Степова Україна». У черговому звіті виділяється кардинальна тема власного дослідження – заселення Степової України, «інакше кажучи розподіл запорозької спадщини»²⁸. Отже, історик здавалось би визначилась. Але в наступних звітах вона пише про вивчення «колонізації та організації Степової України з 1764 по 1774 рр.», але по суті допускає механічну заміну понять: історію Новоросійського краю (першої губернії) вчена намагається вписати в контекст історії Степової України. Саме в цей період в творчості вченої бачимо паралельне співіснування чи то навіть переплетіння двох дослідницьких площин, витоки яких сягали різних дискурсів: з одного боку «колонізація Новоросійського краю», з іншого – «заселення Степової України».

Така синкретичність й надалі часом простежується в роботах вченої. Але характерно, що в студіях Н.Д. Полонської-Василенко, присвячених історії та історіографії запорозького козацтва XVIII століття ця риса майже не проявлялась. Більш того, козакознавчі студії історика 1920-х років містять реальні підстави для віднесення вченої до представників національно-державницької течії

в українській історіографії 1920-х років²⁹. Натомість, певна «механічність» в освоєнні нового дискурсу простежувалася в роботах, присвячених якраз заселенню Степової України. Показовий приклад – кінець 1920-х рр., – результат її редагування та підготовки до перевидання роботи Д.І. Багалія «Колонізація Новоросійського краю» (1887 р.)³⁰. Звісно, що з середини 1920-х вчена починає аналізувати актуалізовані колись джерела вже зовсім під іншим кутом. Структура її дослідження, визначена в науковому звіті до ВУАН УСРР за 1926 рік, передбачала розробку наступних проблем³¹:

- перші спроби розподілу запорізьких земель; утворення Нової Сербії та Слов'яносербії, розмір цієї колонізації, її історико-економічне значення, наслідки;

- колонізація Степової України в 1764-1774 роках, утворення Новоросійської губернії (період цей вчена визначала як найменш досліджений з усієї історії Степової України), на основі документів висвітлення справжніх обставин колонізації;

- розподіл і колонізація запорозьких земель після 1775 року, загальна адміністрація, організація роздачі земель, діяльність межових експедицій тощо.

У процесі архівної евристики Н.Д. Полонську-Василенко цікавили суперечності перехідного періоду в історії краю. Але показовим є той факт, що в листуванні з чоловіком вона традиційно для себе продовжувала вживати назву Новоросія³². Мислення в такій послідовності: запорожці (Нова Січ) – Новоросія – свідчило про сприйняття історії краю скоріш за схемою Д.І. Багалія, накресленою наприкінці XIX ст. і відображало шлях, яким просувалась дослідниця в опануванні нового дискурсу.

Загалом, доробок Н.Д. Полонської-Василенко кінця 1920-х – початку 1930-х років свідчив про схилення дослідниці до соціально-економічної історії України. Водночас, поруч з проблемами історіософського характеру, постала необхідність переоснащення методологічних засад, бо марксизм стрімко набував обов'язкового характеру. Як наслідок, характерні марксистські положення (переважно в інтерпретації М. Покровського) з'явилися в роботах вченої, написаних протягом 1929-1930-х років: «Втікачі в Південній Україні кінця XVIII сторіччя», «Матеріали до історії гірничої промисловості Донбасу», «Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя»³³. Прикметним є те, що визначення краю як Степова Україна напри-

кінці 1920-х все рідше зустрічається в роботах історика, або вживається виключно як синонім до більш усталеної назви – Південна Україна.

Згодом, вимоги часу спричинили фактичне перейменування на пряму попереднього дослідження вченої, а публікація підготовленої монографії стала можливою виключно з дотриманням ортодоксальних марксистсько-ленінських засад. У планово-звітній документації ВУАН за 1932-1933 роки зазначалося, що історик готує до друку монографію “Колоніальна політика російського царату на Запоріжжі” (20 друкованих аркушів), на 1933 рік стояла II частина монографії “Колоніальна політика царату на Полудневій Україні в XVIII столітті”³⁴. У звіті Н.Д. Полонської-Василенко 1933 року мова йшла про підготовку II тому “Нарисів з історії колоніальної політики Росії на Південній Україні”³⁵. Таке коливання у назві здається наслідком пошуків, спричинених «боями за історію», що розгорнулися в радянській науці у 1930-ті роки. Для вченої це означало представити монографію з історії колоніальної політики Росії на Півдні України, а не самої історії Південної України. Як наслідок, дослідник занурилась в джерелознавчу роботу, затягуючи з розробкою теми, накинутої згори. А 1934 року Н.Д. Полонську-Василенко було звільнено з причин реорганізації та скорочення штатів в Академії.

У 1938 р. вчену прийняли на посаду до сектору історії феодалізму УАН і ближчі роки вона готувала документальну збірку “История заселения Южной Украины в XVIII столетии”³⁶. Водночас, протягом 1938-1940 року, тривало інтенсивне узагальнення попередніх розшуків, яке увінчалось захистом у Москві докторської дисертації “Очерки по истории заселения Южной Украины в середине XVIII в. (1734-1775 гг.)”. Після захисту вченої матеріали по темі дисертації були опубліковані у провідних фахових виданнях радянської історичної періодики: стаття-автореферат докторської “Заселение Южной Украины в середине XVIII века” – на шпальтах “Историка-марксиста”, розлога студія, присвячена заселенню першої Новоросійської губернії (1764-1775 рр.), – в “Исторических записках”³⁷. На початок 1940-х років Н.Д. Полонська-Василенко перетворилася на одного з провідних фахівців, що на той час чи не найкраще орієнтувався в проблемах історії Південної України XVIII століття.

Академічна публікація монографії “Заселення Південної Украї-

ни в середині XVIII століття (1734-1775)” повинна була стати логічним підсумком довголітньої наукової праці, але через воєнні та повоєнні лихоліття робота вийшла лише в добу еміграційного періоду творчості Н.Д. Полонської-Василенко³⁸. Еміграція стала на заваді планам вченої довести історію заселення Південної України до кінця XVIII століття. Усі розробки, копії архівних матеріалів залишалися недоступними для вченої, збірник джерел та рукопис першої частини другого тому “Історії заселення Південної України в XVIII столітті”, здані до Інституту історії України АН УРСР, Н.Д. Полонська-Василенко вважала знищеними під час евакуації³⁹. В той же час, на еміграції вчена найбільш посилила концептуальне положення, згідно з яким Південна Україна з давніх часів була органічною частиною України й такою залишалась у XVIII столітті, незважаючи на офіційну назву “Новоросія”.

Таким чином, кількаразове припинення і поновлення студій визначило певні етапи в творчості Н.Д. Полонської-Василенко, етапи в осмисленні та презентації минулого. Перший етап, який можна назвати часом “становлення дослідника історії Новоросії”, хронологічно охоплював 1913-1918 роки – від обрання теми магістерської роботи до виходу у світ перших статей з історії Тавриди. Осягнення минулого краю в цей період відбувалось у загальноросійському історіографічному контексті і продовжувало традиції російської історіографії XIX – початку XX століття. Другий етап – визначився серединою 1920-х – серединою 1930-х років і супроводжувався поступовим входженням до середовища української національної історіографії, початком вивчення історії Степової/Південної України в контексті розгортання історії українського народу. Звідси нові моменти в творчості історика: протиставлення народної та урядової колонізації, історія південного краю уявлялася як історія освоєння степів українським народом, зокрема запорозьким козацтвом. Водночас, вчена об’єднала розрізнені сегменти історії заселення задніпровських місць, Нової Сербії та Слов’яносербії, Ново-Слобідського полку, Запорозьких Вольностей, першої Новоросійської губернії і представила цілісну картину заселення та колонізації Південної України протягом 1710-х – 1770-х років. Специфіка підходу Н.Д. Полонської-Василенко до історії Південної України XVIII століття полягала в тому, що досліджувана доба і територія усвідомлювались у політичній площині як арена боротьби двох непримиренних супротивників – запорож-

ців та російського уряду. В площині соціально-економічній – як арена розгортання потужних процесів заселення та колонізації краю, в площині історіософській – як арена формування і збереження переваги українського етносу в південній краї, незважаючи на поступове включення його у склад Російської держави. Спроба поєднання цих площин із марксистським трактуванням історії призвела до появи особливого історіографічного доробку, що є унікальним джерелом розвитку української історичної думки 1920-40-х років.

В той же час, невдалі спроби середини 1930-х років налагодити наукові зв'язки з ленінградськими істориками та видавництвами⁴⁰ свідчать, що вчена усвідомлювала потенційну можливість зворотної трансформації українського контексту власних студій в загально-радянський, а історії Південної України – знову в історію Новоросії.

З 1937 по 1941 роки в науковому житті Н.Д. Полонської-Василенко відбулося повернення до академічних кіл, інтенсивна археографічна праця у вивченні історії Південної України, захист дисертаційної роботи. Доробок вченої, непозбавлений марксистських конструктів та постулатів, на рівні опрацювання значного кола джерел та представлення концептуальної картини минулого, став досягненням тодішньої української історичної думки.

Етап 1941 – 1960-х років – дослідницькі студії періоду окупації та еміграції. За цих часів відбулося звільнення від радянського канону історіописання та посилення державницьких позицій у працях Н.Д. Полонської-Василенко. У той же час, за умов позбавлення доступу до джерел, втрати багатьох робочих матеріалів, нові розшуки виявилися для вченої вкрай проблематичними. Історик працювала переважно на матеріалах раніше написаних робіт, узагальнювала та (пере)видавала праці радянського й еміграційного періодів, впроваджувала досліджену нею історію Південної України до загальних підручників з української історії (неопублікованої “України в XVIII столітті (1725-1797)” та двотомної “Історії України”).

Всі етапи, незважаючи на їх досить чітке розмежування, мали зв'язок між собою. У творчому доробку Н.Д. Полонської-Василенко це проявилось у складному симбіозі отриманого революційного досвіду професійних наукових студій, кардинальних змінах у підході до вивчення історії краю, поступовій еволюції іс-

торіософських засад, еkleктизмі в методології, залежно від історіографічної ситуації артикуляції марксистських (щодо соціально-економічної історії) та державницьких (щодо політичної і культурної історії) засад. Тому вивчення історіографічних практик конкретного історика якраз і надає можливість виявити специфіку історіографічного процесу на «мікрорівні», рівні індивідуального опанування історіографічного дискурсу та відповідного (ре)конструювання історичних реалій. Результати такого підходу закладають передумови для подальших узагальнень у напрямі історіографії південноукраїнського регіону, біоісторіографічних досліджень, у напрямі інтелектуальної історії загалом. Отже, у дослідників історіографії краю попереду ще багато роботи.

Література:

1. *Верба І.В.* Н.Д. Полонська-Василенко – історик та археограф (1884-1973): Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 1994. – 16 с.; *Верба І.В.* Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884-1973). – К., 2000. – 339 с.; Ульяновський В.І. Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета / Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2-х тт. – К.: “Либідь”, 1995. – Т. 1. – С. V-LXXXVIII; Н.Д. Полонська-Василенко: показник документальних матеріалів в архівах України / Упорядники І.В.Верба, С.Г.Водотика, Н.І.Швайба. – Київ-Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2008. – 368 с.; *Швайба Н.І.* Н.Д. Полонська-Василенко – дослідник історії Південної України. – Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2008. – 20 с. та ін.

2. *Михальченко С.И.* М.В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель // Вопросы истории. – 1993, №6. – С. 164-165; *Ульяновський В.І.* Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета / Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2-х тт. – К.: “Либідь”, 1995. – Т. 1. – С. XI-XII.

3. *Полонська-Василенко Н.Д.* Моя наукова праця (війна, 1913-1916) // Український історик. – 1983. – №2-4. – С. 41.

4. Историко-культурный Атлас по русской истории, составленный Н.Д. Полонской, под ред. профессора М.В. Довнар-Запольского. – К., 1913.

5. *Полонська-Василенко Н.Д.* Моя наукова праця (війна, 1913-1916) / Там само. – С. 41.

6. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. Особистий фонд Н.Д. Полонської-Василенко. – Оп. 1. – Спр. 15. Виписки з літератури до роботи “Екатерина и Потемкин”. Т.1. – 175 арк.; Спр. 16. Виписки з літератури до роботи “Екатерина и Потемкин”. Т.2. – 215 арк.; Спр. 17. Виписки з архівних документів про пе-

реселення татар, циган, ногайців та інших народів по Тавричеській області. – 300 арк.

7. ЦДАМЛМУ. – Ф. 542. Василенко Микола Прокопович, український правознавець. – Оп.1. – Спр. 87. Листи Н.Д. Полонської-Василенко Меньшовим Д.П. та М.Ф. (батькам). 1912-1916 рр. – Арк. 185-244 зв.

8. *Загоровский Е.А.* Очерк истории Северного Причерноморья. – Одесса, 1922. – Ч.1. – 99с. *Музичко Олександр.* Одеський історик О.Є. Загоровський в українському історіографічному процесі першої половини ХХ ст. / Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на півдні України НДІ козацтва ІУ НАНУ. – Вип. 3. – Одеса: Фенікс, 2008. – С. 139-154.

9. ЦДАВОУ. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 1-175; Спр.16. – Арк. 1-215.

10. Там само. – Спр.16. – Арк. 180-214 207.

11. *Полонська-Василенко Н.Д.* Моя наукова праця (війна, 1913-1916) / Там само. – С. 44.

12. ЦДАМЛМУ. – Ф. 542. – Оп.1. – Спр. 87. – Арк. 229 зв.

13. ІР НБУВ НАНУ. – Ф.42. Особистий фонд Н.Д. Полонської-Василенко. – Оп.1. – Спр. 303. – Арк. 3-8 зв.

14. *Непомнящий А.А.* Невідомі сторінки біографії Н.Д. Полонської-Василенко // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 2. – С. 193-198. *Його ж.* Н.Д. Полонская-Василенко и Крым // Историческое наследие Крыма. – 2004, №8. – С. 21-24. *Його ж.* Н.Д. Полонская-Василенко и развитие исторического краеведения Крыма в первой трети XX века // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К., 1999. – Вип. 6. – С. 302-307.

15. ЦДАМЛМУ. – Ф. 542. – Оп.1. – Спр. 87. – Арк. 203, 215-218 зв.

16. Там само. – Арк. 225, 227-228, 229 зв.

17. Протокол засідання ТУАК від 13 жовтня 1916 р. // ИТУАК. – Симферополь, 1919. – Рік 32-й, №56. – С. 279.

18. Там само. – С. 283-284.

19. ЦДАМЛМУ. – Ф. 542. – Оп.1. – Спр. 87. – Арк. 231.

20. Там само. – Арк. 237 зв.

21. *Полонская Н.Д.* Одно из культурных начинаний Вольного Экономического Общества // ИТУАК. – Год 31. – Вып. 54. – Симферополь, 1918. – С. 81-125. Ее же. Первые десять лет Симферополя // ИТУАК. – Год 31. – Вып. 55. – Симферополь, 1918. – С. 135-145.

22. *Верба І.В.* Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884-1973). – К., 2000. – С. 75.

23. *Водотика С.Г.* Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – Київ-Херсон, 1998. – С. 25-26.

24. *Верба І.В.* Там само. – С. 94.

25. ЦДАМЛМУ. – Ф. 542. – Оп.1. – Спр. 278. Матеріали про роботу

Н.Д. Полонської-Василенко в АН УРСР (звіти, витяги з протоколів засідань, листи). 1924-1934 рр. – Арк. 6.

26. *Полонська-Василенко Н.Д.* З історії останніх часів Запоріжжя / ЗІФВ ВУАН. – К., 1926. – Вип. IX. – С. 278-311; *Її ж.* Маніфест 3 серпня року 1775 в світлі тогочасних ідей / Там само. – К., 1927. – Вип. XII. – С. 166-203, та ін.

27. ЦДАМЛМУ. – Ф. 542. – Оп.1. – Спр. 278. – Арк. 11.

28. Там само. – Арк. 14.

29. *Водотика С.* Національно-державницька течія в українській історіографії 1920-х років // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2003. – С. 113.

30. *Швайба Н.І.* Заселення Південної України в дослідженні Д.І. Багалія та Н.Д. Полонської-Василенко» / Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. Південна Україна XVIII – XIX століття. – Випуск 9. – Запоріжжя: Тандем-У, 2008. – С. 259-271.

31. ЦДАМЛМУ. – Ф. 542. – Оп.1. – Спр. 278. – Арк. 14-17.

32. Там само. – Оп.1. – Спр. 27. – Арк. 16-19, 69, 89 зв., 115.

33. *Полонська-Василенко Н.* Матеріали до історії гірничої промисловості Донбасу // Праці комісії для вивчення соціально-економічної історії України. – К., 1931. – Т. 1. – С.165-188. *Її ж.* Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // Нариси з соціально-економічної історії України. Праці комісії соціально-економічної історії України. – К., 1932. – Т. 1. – С. 43-206. *Її ж.* Втікачі в Південній Україні кінця XVIII сторіччя // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII-XIX століття. – Запоріжжя, 2003. – Випуск 7. – С. 287-300.

34. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. X. – Од. зб. 1542. План праці штатних співробітників Комісії соціально-економічної історії України (друге півріччя 1933). – 1 арк.; Там само. – Од. зб. 2248. – Тематичний план Історичного циклу ВУАН на друге півріччя 1933 р. – Арк. 26.

35. Там само. – Од. зб. 2280. Звіт Н.Д. Полонської-Василенко за друге півріччя 1933 р. від 29.11.1933. – 1 арк.

36. ЦДАМЛМУ. – Ф. 542. – Оп.1. – Спр. 287. Матеріали про роботу Н.Д. Полонської-Василенко в Інституті Історії АН УРСР та захист дисертації (Заяви, листи, звіт про роботу, списки наукових праць). 1938-1941. – Арк. 21а. [32; арк. 1-13].

37. *Полонская-Василенко Н.* Заселение Южной Украины в середине XVIII века (Автореферат докторской диссертации) // Историк-марксист. – 1941. – №5(93). – С. 30-47; Из истории Южной Украины в XVIII веке. Заселение Новороссийской губернии (1764-1775) // Исторические записки. – 1942. – №13. – С. 130-174.

38. *Полонська-Василенко Н.* Заселення Південної України в половині XVIII століття (1734-1775). – Мюнхен: Український Вільний Університет, 1960. – Ч. 1. – 223 с.; Ч. 2. – 187 с.

39. *Полонська-Василенко Н.* Південна Україна після зруйнування Січі // Наукові записки Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1965. – Ч. 7. – С. 189-216.

40. ЦДАМЛМУ. – Ф. 542. – Оп.1. – Спр. 84. Листи Н.Д. Полонської-Василенко Грекову Б.Д. 18 лютого 1934 р.; Оп.1. – Спр. 193. Листи Маркевича Арсентія Івановича до Н.Д. Полонської-Василенко – Арк. 71 зв.